

בין אוטופיה לראליזם פעילות צה"ל בתחומים אזרחיים בשנים הראשונות למדינה

יצחק גרינברג

זאב דרורי, אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך
בראשית ימי המדינה, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר 2000, 213 עמודים

ספרו של זאב דרורי הוא מחקר שיטתי הבוחן את פעילותו של צה"ל ואת התפקיד שמילא בתחומים אזרחיים בשנים הראשונות למדינה - התיישבות, קליטת עלייה, חינוך, סלילת כבישים, גידול ירקות. דרורי פורש יריעה רחבה של תרומת הצבא לקידום של התחומים הללו, עומד על הבעיות והקשיים שנתקל בהם הצבא, על הפער בין הכוונות להגשמתן, ומציג את הטעמים והשיקולים לערב את הצבא בפעילות שהיא אזרחית מטבעה. חלק מהנושאים שהחיבור עוסק בהם אמנם נדונו במחקרים קודמים, אולם דרורי מציג תמונה שלמה, שמרכיביה השונים היו, לשיטתו, פרי השקפה מוקדמת.

פעילות הצבא במישור ההתיישבותי כללה גיבוש של תוכניות התיישבות בהתאם לצורכי הביטחון, הגדרת סדר עדיפויות להתיישבות על-פי אזורים גאוגרפיים ומבחינת לוח זמנים, קביעת מיקומם המדויק של היישובים ומעורבות בתכנון המבנה הפיזי שלהם - מקום המגורים, מבני ציבור, הצבת מכשולים וכדומה. מיקום נקודות התיישבות ותוכניות המתאר שלהן היו נתונים לעתים במחלוקת בין צה"ל למוסדות המיישבים ולגופים המתכננים: הצבא ביקש לתת מענה לצרכים הבטחוניים והדגיש אותם בקביעת מיקומן של נקודות התיישבות, ואילו אנשי מחלקת התיישבות בסוכנות היהודית ייחסו חשיבות לאפשרויות לפתח משק חקלאי במקום. במחלוקת הללו ניתנה עדיפות לשיקולים הבטחוניים, ומערכת הביטחון וצה"ל היו גורמים דומיננטיים בקביעת מפת התיישבות של מדינת ישראל ובקביעת אופיים הפיזי של יישובים רבים. במסגרת תקציב הביטחון הופנו מקורות לאבטחת היישובים - בניית מקלטים, ביצורים, גידור ומיקוש - וכן הוקצה כוח אדם לשמירה עליהם. הצבא גם גייס והכשיר כוח אדם להתיישבות מבין חיילי צה"ל, במסגרת גרעיני התיישבות וכבודדים. אחד האמצעים לקידום התיישבות באזורי הספר ולהקניית חינוך חקלאי היה חוק שירות הביטחון מחודש ספטמבר 1949. בחוק נקבע ששנים-עשר החודשים הראשונים לשירות הסדיר של בנים ושנים-עשר חודשי השירות הסדיר של בנות יוקדשו, אחרי אימון צבאי קצר, בעיקר להכשרה חקלאית. בפועל לא הגיע החוק לכלל מימוש. בגלל אילוצי כוח אדם,

שיקולים כלכליים והצורך להקצות פרק זמן ארוך יותר להכשרת חיילים לתפקידי פיקוד ולתפקידים מקצועיים, הוכנס תיקון בחוק חודשים ספורים לאחר חקיקתו. בתיקון לחוק מראשית 1950 נקבע שעד 1 באוקטובר 1951 רשאי שר הביטחון לדחות את תקופת שירות החובה המיועדת להכשרה חקלאית, כולה או מקצתה, ולהקדיש אותה לשירות סדיר אחר. אמנם דובר על שינוי זמני, אולם הוא הפך לעניין של קבע. השינוי הזה בחוק שירות הביטחון, שנעשה בלחץ הפיקוד העליון של צה"ל ושראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון הסכים לו 'באירצון רב', מבטא את הפער בין הכוונות והתוכניות ובין הגשמתן גם בתחומים אחרים שהיה בהם ניסיון לייצע את הצבא להשגת מטרות אורחיות.

בהתיישבות בלטה במיוחד תרומתו של הנח"ל שנועד לשלב אימון והכשרה צבאיים עם הכשרה חקלאית והתיישבותית וליצור תשתית של כוח אדם להתיישבות חקלאית לאורך הגבולות. מחלקות הנח"ל נשלחו להכשרה במשקי הספר ותגברו קיבוצים שנפגעו במלחמת העצמאות וסבלו מעזיבות, ולאחר שסיימו את תקופת ההכשרה הצטרפו גרעיני הנח"ל לשורה של קיבוצים צעירים. עד סוף 1956 הקימו חיילי הנח"ל 37 משקים חדשים והשלימו עשרות קיבוצים ומושבים. במיוחד נקשרה פעילותו של הנח"ל בתודעה הציבורית להקמתן של היאחזויות הנח"ל. מעליית ההיאחזות הראשונה נחל עוז בשנת 1951 ועד 1956 הוקמו 22 היאחזויות, 12 מהן אזורחו במרוצת השנים כיישובי קבע.

בשנת 1949 ביצעו חיילי הנח"ל שני מפעלים הנדסיים חלוציים: סלילת הדרך מסדום לעין-גדי וביצור סביבות אילת. ובשנת 1952, בגלל המחסור במזון, הועסקו חיילי נח"ל בגידול ירקות, ואף הוקם לשם כך גדוד ייחודי - גדוד שלחן - ובו שתי פלוגות נחלאים, שתוגברו בגדענים ובהיילים מיחידות צה"ל האחרות. פעילות זו אמנם תרמה למורל, למיתוס ולפולקלור הצה"לי, אבל מן הבחינה הכלכלית - גידול ירקות - היא נכשלה. בפברואר 1953 הוחלט להפסיק את גידול הירקות ולפרק את גדוד השלחן. מאז ואילך, מציין דרורי, 'שוב לא דובר בהפעלתו של צה"ל - ושל הנח"ל בתוכו - לסיוע בפתרון בעיות כלכליות' (עמ' 99).

ראוי לציין שבצמרת צה"ל היתה הסתייגות מהנח"ל: מצד אחד, זו היתה מסגרת שהתחרתה ביחידות צה"ל האחרות על כוח אדם איכותי ועל תקציבים; מצד אחר, לא ניתן להכשיר את חייליו לתפקידים הצבאיים שדרשו הכשרה והתמחות גבוהות. בדומה לחוק שירות הביטחון, גם בנושא הנח"ל ניכר פער רחב בין הרעיונות והכוונות של מקימיו ומפקדיו בתחילת הדרך (אליהו שומרוני, אלחנן ישי ואחרים) מבחינת היקף ותכנים - מסגרת שתקיף לא רק את בוגרי תנועות הנוער אלא גם תשמש כור היתוך לאלפי עולים חדשים ובני הארץ, תטפח ערכים חלוציים ותקנה חינוך עברי וציוני, וכדומה - ובין התפתחותו למעשה.

צה"ל הוועק לסייע למעברות בעקבות הנוקים החמורים שגרם החורף הקשה של שנת 1950. פעילות הצבא נמשכה שלוש שנים והקיפה תחומים מגוונים: תחזוקת מבנים ואוהלים, הקמת צריפים, הפירת תעלות ניקוז, התקנת רשתות מים וביוב, הכשרת הקרקע, הכנת צירים ודרכים אל המעברות ובתוכן, והתקנת קווי קשר. במקצת המעברות הגיש חיל הרפואה טיפול רפואי מלא, בחלקן דאג להשגחה רפואית ולטיפול היגיני מלא, והיו מעברות שבהן

בוצע טיפול תברואתי. כמו כן הוקמו מחנות ילדים לשיקום והבראה. אגף האפסנאות סיפק לתושבי המעברות פריטי לבוש, שמיכות ומזרנים. במעברות גם עסק צה"ל בפעילות חינוכית, תרבותית, הסברתית וחברתית, בין השאר פעילות של הגדנ"ע בקרב בני הנוער, ובכללה 'מחנות התערות' לנערים ונערות ומועדוני נוער. הפעילות החינוכית והתרבותית נתקלה בקשיים ובהתנגדות במעברות ומחוץ להן, שכן היא נתפסה לעתים כהפצת אפיקורסות וכניסיון לנתק את בני הנוער מערכי הדת והמסורת. בתחום זה, שלא כבתחומי עשייה אזרחיים אחרים, זכתה פעילות הצבא לתמיכה גורפת של קציני צה"ל בשל החשיבות העצומה שייחסו לקליטת עלייה ולצורך לתת מענה לבעיות החמורות במעברות. את הגישה שרווחה בצה"ל הציג לימים משה דיין: 'הטיפול בעולים היה לא רק משימה ועול, אלא גם מקור השראה עמוקה, אנושית ויהודית, חלוצית וציונית'¹.

צה"ל הקים ופיתח מערכת חינוך, הסברה והשכלה, שכללה הכשרה חינוכית בקורסי מפקדים לרמותיהם השונות, התוודעות לתרבות ישראל ולבעיות העם והמדינה, מורשת ציונית ומורשת קרב, הנחלת השפה העברית והקניית השכלה לחיילי צה"ל שלא רכשו השכלה בסיסית מספקת לפני גיוסם. לביצוע הפעילות הזאת הקים צה"ל שורה של כליים, שהבולטים בהם היו: מערך הסברה בכתב ובעל־פה; שבועון צה"ל במחנה, שלצד נושאים צבאיים הופיעו בו כתבות ורשימות בענייני תרבות, אמנות וכו', סקירות על הנעשה בעולם, שירים וסיפורים קצרים של יוצרי דור תש"ח ועוד; תחנת הרדיו גלי צה"ל; בית־הספר המרכזי להשכלה וללימוד העברית (מחנה מרכוס) ובתי־ספר פיקודיים. מטרת הפעילות של צה"ל בתחום החינוך וההשכלה היתה בראש ובראשונה לשפר את איכות החיילים, להעלות את המורל, להעמיק את המשמעת, ולשפר את התקשורת עם החיילים העולים החדשים. ממילא זה היה מעניינו של הצבא להקצות מקורות תקציביים ולהפנות כוח אדם לפיתוח מערכות חינוך, הסברה והשכלה במסגרתו. הפעילות הזאת הרימה תרומה לחברה המתגבשת בישראל בכלל ולקליטת העלייה בפרט, אולם מדובר בתרומת־לוואי.

בין הגורמים הצבאיים שעסקו בחינוך היה גם הגדנ"ע, אשר יישם בבתי־הספר התיכוניים, בשעות הלימודים, תוכנית אימונים שכללה תרגילי סדר, קליעה למטרה, מסעות ועוד, וכן מערכת חוגים חיליים מחוץ לשעות הלימודים. הגדנ"ע פעל כאמור גם בקרב בני הנוער במעברות, והפעילות בקרב בני הנוער בפרברים נעשתה גם היא במסגרות הגדנ"ע. בדומה לנח"ל גם בנושא הגדנ"ע היה פער בין הרעיונות והכוונות של המובילים את החיל ובין מה שהתפתח בפועל. מפקדו השני של החיל, אלוף־משנה עקיבא עצמון, בתמיכתו המלאה של אליהו שומרוני, ביקש להפוך את הגדנ"ע לתנועת נוער ממלכתית ולהקים קהילות נוער. עצמון הציג שכל תלמידי בתי־הספר התיכוניים, עיוניים ומקצועיים כאחד, יחויבו לצאת לקהילות הנוער פעמיים בשנה לתקופה בת 45 יום כל פעם, שתכלול ימי עבודה בחקלאות ובמלאכה, ימי עיון, ימי אימון ומסעות. הפעילות הזאת היתה מתוכננת לאורך ארבע שנות

1. משה דיין, אבני דרך, ירושלים ותל־אביב 1976, עמ' 102.

הלימוד. תוכנית זו, שחיבה רפורמה נרחבת בבתי הספר, נשארה על הנייר. היא נשללה מטעמים פוליטיים ומשום שנראתה כחינוך למיליטריזציה של הנוער.

פעילותו של הצבא בתחומי התיישבות, קליטת עלייה וחינוך הטביעה את חותמה על המדינה, אולם היתה, לפי סיכומו של דרורי, רחוקה מאוד מהציפיות הראשונות. לנוכח המציאות הדינמית, מן הנמנע היה להגשים את כל הרעיונות שנרקמו במסגרת האוטופיה במדים, או שנבצר ממנה לפתור רבות מהבעיות הקשות שהמדינה התמודדה עמן בשנותיה הראשונות. עם זאת, מסכם דרורי, 'מעורבות זו של צה"ל בעיצוב דמות החברה הישראלית בראשית דרכה סייעה לגיבוש כלל האזרחים לאומה אחת, בעלת מערכת ערכים לאומיים משותפים, שמקומה אחרי ככלות הכל בדמוקרטיה הליברלית המערבית' (עמ' 176).

דרורי מייחס את פעילות צה"ל ואת מעורבותו בתחומים האזרחיים השונים לבעיות האקוטיות שמדינת ישראל ניצבה בפניהן בשנותיה הראשונות. הואיל ולמערכת האזרחית לא היו הכלים המתאימים והיא לא היתה ערוכה להתמודד עם הקשיים והצרכים שהתעוררו, נחוץ היה לרתום את הצבא, כגוף בעל כושר ארגוני ויכולת לוגיסטית, לביצוע משימות אזרחיות. רתימת הצבא לתחומי פעולה אזרחיים נועדה גם לאפשר לבן-גוריון, שצה"ל היה כפוף לו ישירות, 'לעקוף מכשולים פוליטיים ומפלגתיים, להתגבר על נהלים ביורוקרטיים ועל מאבקים בין-משרדיים' (עמ' 3). זאת ועוד: לדעת דרורי, פעילות הצבא ומעורבותו בתחומים האזרחיים היו תולדה של תפיסתו של בן-גוריון, ולפיה הצבא הוא הנושא המרכזי של החלוציות הממלכתית, ושל קונצפציית הביטחון הרחבה של בן-גוריון. קונצפציה זו, מציין דרורי, 'התוותה את מעגל העיסוקים והמחויבות של צה"ל מעבר למטרות הצבאיות הצרות ועשתה את ההתיישבות, החינוך, קליטת העלייה ובניית החברה הישראלית לחלק אינטגרלי מבטחון המדינה, שבאחריות צה"ל' (עמ' 173).

הפעלת הצבא בתחומים האזרחיים חרגה ממסגרת תפקידו וייעודו הצבאיים, ולמרות זאת, כך קובע דרורי, הסכים הפיקוד הבכיר עם בן-גוריון ושיתף-פעולה עמו. יתר-על-כן, מפקדי צה"ל אף הציעו לעתים יוזמות משלהם. במיוחד בלט בכך הרמטכ"ל רב-אלוף יגאל ידן שביקש לאפשר את החזקתו של צבא גדול, המקיים מערך מפותח של שירותים שונים במסגרתו, בזכות המשימות האזרחיות המוטלות עליו.

החיבור שלפנינו פורש סיפור מעניין וחשוב על פעילותו הענפה של צה"ל בהתיישבות, בקליטת עלייה, בחינוך ובמטלות אחרות בשנותיה הראשונות של המדינה, אולם אין הוא דן כלל ועיקר במשמעויותיה של פעילות זו במישור הצבאי ובהשפעתה על בניין העוצמה הצבאית של צה"ל. בן-גוריון סבר שיש להשתית את בניין העוצמה הצבאית על צבא סדיר קטן, 'שיקדיש עצמו כולו לתורת הצבא ומלאכתה [ההדגשה שלי, י"ג]², בעל כושר נידודת גבוה, חמוש כראוי באמצעי לחימה מתקדמים ואיכותיים שיעניקו יתרון טכנולוגי על האויב, וכן על כוחות מילואים מאומנים בעלי סטנדרטים גבוהים של לחימה. כמו כן

2. דוד בן-גוריון, 'צבא להגנה ולבניין' (דברים במסדר הנח"ל ב-13 בנובמבר 1948), יחוד ויעוד: דברים על בטחון ישראל, תל-אביב 1980, עמ' 44-52.

עמד בן-גוריון על הצורך במודיעין יעיל, אשר יוכל להתריע בעוד מועד על איום אקטואלי מתהווה, יבטיח פרק-זמן שיאפשר את גיוס המילואים ויצמצם את הסיכון הכרוך בקיומו של מערך סדיר קטן. בניית סדר הכוחות על-פי העקרונות הללו התאימה לדוקטרינה הצבאית ההגנתית-התקפתית שהיתה נהוגה בשנים הראשונות למדינה. תפקידי הצבא הסדיר, שבן-גוריון הגדירם בשנת 1949, היו כדלקמן:

- א. כוח מחץ דרוך להדוף האויב עד שיתגייסו העתודות.
- ב. מסגרת אימונים וקליטה צבאית לנוער המתבגר.
- ג. גרעין פיקודי לעתודות.
- ד. סגל מדריכים ומפקדים לישובים.
- ה. משמר המתקנים הצבאיים והציוד הצבאי.³

בפועל, בשנות החמישים הראשונות היתה מגמת ההתפתחות בצה"ל שונה. ידיו סבר שצורכי הביטחון של המדינה והסכנות הנשקפות לה מחייבים את קיומו של צבא סדיר גדול, המפתח ומרכז במסגרתו שורה של שירותים שונים. הטלת האחריות להספקת השירותים על הצבא תגביר את מוכנותו ואת כוננותו, תבטיח את הספקתם בעת חירום ותחזק את כושר העמידה של האזרחים. כדי לאפשר את קיומו של צבא סדיר גדול, שעלות אחזקתו גבוהה, הצייע ידיו להעסיקו במשימות אזרחיות, כפי שאמנם נעשה. בן-גוריון ביקש לערב את הצבא בתחומים אזרחיים על מנת לתת מענה לבעיות ולקשיים, בראש ובראשונה בקליטת העלייה, שהמערכת האזרחית לא היתה ערוכה להתמודד עמם. בטווח הקצר, למרות הפער בהשקפותיהם על בניין העוצמה הצבאית, נפגשו אפוא האינטרסים של ידיו ושל בן-גוריון. כתוצאה מהמפגש הזה נבנה סדר הכוחות הצבאי בשנים 1950-1952 על-פי גישתו של הרמטכ"ל ובניגוד להשקפתו של בן-גוריון על בניין צה"ל. כוח האדם הלך וגדל בהתמדה, כמו גם חלקן של הוצאות האחזקה בתקציב הביטחון. לעומת זאת פחתו תקציב הרכש ושיעורו בתקציב הביטחון. במצב עניינים זה היו גלומות משמעויות שליליות לגבי ההצטיידות באמצעי לחימה ובציוד, כלומר פגיעה בהתעצמותו של צה"ל וביכולתו למלא את יעדיו בהתאם לדוקטרינה הצבאית, בראש ובראשונה ביכולתו למלא את המרכיב ההתקפי שלה.

צמרת צה"ל אמנם שיתפה-פעולה עם בן-גוריון ועם ידיו בהפעלת צה"ל בתחומים האזרחיים, כפי שמציין דרורי. אולם אין להסיק מקבלת מרותם של שר הביטחון ושל הרמטכ"ל שאלופי צה"ל אכן הסכימו, מבחינה קונצפטואלית, לכך ולאופן בניית סדר הכוחות בתקופה הנדונה. נהפוך הוא: בד בבד עם התמיכה הרבה של קצינים בכירים בפעילות צה"ל בקליטת עלייה, הם התנגדו להפניית אמצעים ויחידות למשימות אזרחיות, כגון גידול ירקות, בנייה וסלילת כבישים, ומתחו ביקורת על הגידול בהיקף כוח האדם בצבא - חיילים בשירות קבע ואזרחים עובדי צה"ל - ועל ריכוז שירותים בעלי אופי אזרחי בצבא. האלוף משה דיין, שלא

3. 'על מבנה הצבא ודרכו' (הוראות לראש המטה הכללי), מכתב מבן-גוריון אל ידיו לקראת כניסתו לתפקיד הרמטכ"ל, 27 באוקטובר 1949, א"צ.

שמר את דעותיו לעצמו והביאן לידיעת שר הביטחון, צידד בהצטמצמות הצבא לתפקידים צבאיים, וכן חלק על הרמטכ"ל בנושא הכללת תפקידים בעלי אופי אזרחי בצבא ובשאלת כוח האדם. האלוף שלמה שמיר הבהיר לבן-גוריון בתחילת 1952, כי אינו 'מסכים לארגון הנוכחי של צה"ל. יש יותר מדי מטות והם יותר מדי גדולים'. כמו כן התנגד לחלוקת כוח האדם: 'פחות מדי לשיניים [הכוח הלוחם], יותר מדי לזנב'. וכן לא הסכים 'לחלוקת התקציב של צה"ל: יותר מדי לצרכים חולפים [שוטפים] שאינם יוצרים "תוצרת צבאית"'.⁴ סגן הרמטכ"ל האלוף מרדכי מקלף אמנם לא נקט גישה ביקורתית כמו דיין ושמיר, אבל הסתייג גם הוא מהכללת תפקידים בעלי אופי אזרחי במסגרת הצבא. נראה כי היו קצינים בכירים נוספים, כמו האלוף חיים לסקוב, שלא הסכימו עם השקפתו של דיין. כאשר התכוון בן-גוריון לשנות את הקונצפציה של בניין העוצמה הצבאית, הוא הביא בשלהי 1952 להחלפתו של דיין במקלף ולמינוי דיין לתפקיד ראש אג"ם. לימים כתב דיין: 'בתחום המרכזי בעבודתנו - ארגונו המחודש של צה"ל - לא היו חילוקי דעות עקרוניים ביני לבין הרמטכ"ל [מקלף]. שנינו שאפנו לחזק את החלק הלוחם על חשבון השירותים'.⁵

נראה שגם יש מידה של הפרזה בניסיון של דרורי להעטות לבוש קונצפטואלי - תפיסת הביטחון הרחבה של בן-גוריון וראייתו את צה"ל כנושא המרכזי של החלוציות הממלכתית - על הפעלת הצבא בתחומים האזרחיים. בן-גוריון החזיק בהשקפה רחבה על הביטחון הלאומי, ולצד העוצמה הצבאית הוא כלל בו עלייה, התיישבות, שיפור השירותים הציבוריים, ביחוד בתחום החינוך, פיתוח המשק וביסוס כלכלי. אולם תפיסת ביטחון לאומי רחבה אין פירושה דווקא הפעלת הצבא בתחומים ובתפקידים אזרחיים. אדרבה, משאביה הכלכליים והאנושיים המוגבלים של המדינה והתחרות של מרכיביו האזרחיים של הביטחון הלאומי עם צה"ל על תקציבים חייבו בנייה של צבא יעיל וחסכן וניצול מיטבי של המקורות העומדים לרשותו, במקום לעסוק בנושאים שאינם תורמים באופן ישיר לחישול עוצמתו. כלומר, בניין סדר כוחות המושתת על צבא סדיר קטן, בעל כושר ניידות גבוה, חמוש באמצעי לחימה מתקדמים ואיכותיים וכוחות מילואים מאומנים בעלי סטנדרטים גבוהים - עקרונות שאימץ בן-גוריון אבל כאמור היה מוכן להתפשר עליהם בטווח הקצר. זאת ועוד, בן-גוריון אכן העריך את צה"ל כגורם חלוצי, שאינו מתרכז אך ורק במשימותיו הצבאיות, אולם למעט תפיסת הצבא ככור היתוך, גישתו לנושא היתה פרגמטית. קשה לראות כיצד צבא הבנוי על-פי העקרונות שלעיל יכול לשמש כנושא המרכזי של החלוציות הממלכתית ולעסוק לאורך זמן בתחומים אזרחיים - עניין זה גם לא נסתר מעיניו של ראש הממשלה ושר הביטחון.

יתר-על-כן, לאור הניסיון של חטיבת העבודה הצבאית בהפעלת שירותים ומפעלים חיוניים במלחמת העצמאות, בן-גוריון הכיר את הבעיות הכלכליות הכרוכות בהעסקת מגויסים

4. מכתב מאלוף שלמה שמיר אל שר הביטחון, 1 בפברואר 1952. העתק מהמכתב נמצא ברשותי.

5. דיין, אבני דרך, עמ' 117.

במשימות אזרחיות: יעילות, פרויון ותפוקה נמוכים.⁶ מהיוזמה הזאת, כמו גם מנושאים נוספים, הוא גם היה יכול לעמוד על ההתנגדות במישור הפוליטי להתפשטות הצבא לתחומים שאינם צבאיים במהותם ולניכוסם – סוגיה שאינה מקבלת ביטוי הולם בספרו של דרורי. בדיון ממשלה בחודש ספטמבר 1948 בשאלה מי יסלול את דרך בורמה – הצבא או משרד העבודה והבינוי – אמר שר העבודה והבינוי מרדכי בנטוב: 'השאלה היא אם מדיניותנו מכוונת להרחבת שטחי פעולתו של הצבא או לשחרורו מדברים שאין הכרח שדוקא הוא יוציאם לפועל ועל ידי כך לאפשר לו להתרכז בעיקר בעניינים ששום סקטור מלבדו לא יוכל לעשות בהם. לדעתי עלינו ללכת בדרך השניה'.⁷ באותו הדיון גרס שר הפנים יצחק גרינבוים שיש לרסן את הצבא:

לצבא ולמשרד הבטחון יש נטיה להתרחבות מתמדת [...] ועלינו לרסן באופן מתמיד את הצבא ולהחליש את התכונה הזאת. דברים שאין הכרח שהצבא יעשה אותם – אין הוא צריך לעשותם. יש כוח לצבא, יש אוטוריטה לצבא, והיחס אל הצבא הוא יחס של חיבה ודבר זה חשוב ונותן לצבא אפשרות להשתלט למעשה על כל שטחי החיים. לעם יש יחס של קדושה אל הצבא ולכן יש לצבא השפעה [ו]הוא יכול להטביע חותמו על כל מערכות החיים. לכן צריך לרסן ולהגביל במקצת את הנטיות האלה.⁸

בן-גוריון, שהיה ער להיבטים ולשיקולים פוליטיים, לא היה יכול להתעלם מדעות אלה, ודומות להן, בתוכניות ובנסיונות להתפשטות הצבא לתחומים אזרחיים ובהפעלתו במשימות שאינן צבאיות.

ניתן לזהות רעיונות אוטופיים במחשבת בן-גוריון על בניין צה"ל. כך, במהלך מלחמת העצמאות, במחצית השנייה של 1948, סבר שיש לקיים את צה"ל כ'צבא עובד', כלומר, להפנות את היחידות הלוחמות, שאינן עסוקות בפעילות מבצעית אולם מגויסות לשירות צבאי, לעבודות במשק, במגמה להקל את המצב הכלכלי. בדומה לכך היו יסודות אוטופיים גם בחוק שירות הביטחון שנחקק בספטמבר 1949, לפני שהובררו לאשורם הצרכים הצבאיים, אילוץ כוח האדם והמגבלות הכלכליות. אולם בן-גוריון, מתוך גישה מציאותית – הכרת הצרכים והאילוץ הבטחוניים, הכלכליים, החברתיים והפוליטיים – נסוג במהרה באופן מעשי מהרעיונות האלה. בתגובה להצעתו של ידן העסיק יחידות צבאיות בעבודות אזרחיות, אמר: 'באידיאה הזאת של צבא עובד התהלכתי אף אני זמן רב, אני חושב שרעיון זה הוא נכון ביסודו, אבל אין הרעיון מתאים לתקופה הזאת'.⁹ גם הנסיגה המהירה מחוק שירות הביטחון במתכונתו הראשונה, חודשים ספורים לאחר חקיקתו, נועדה להתאימו לתנאי

6. בהרחבה על חטיבת העבודה הצבאית ראו: יצחק גרינברג, 'חטיבת עבודה צבאית: הניסיון למיליטריזציה של כוח העבודה במלחמת העצמאות', עיונים בתקומת ישראל, 8 (1998), עמ' 375-397.
7. מרדכי בנטוב, פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית ל/ש"ח, 1.9.1948, א"מ.
8. יצחק גרינבוים, שם, שם.
9. דוד בן-גוריון, ישיבת המטה הכללי, 16 באפריל 1949, א"צ.

בין אוטופיה לראליזם

המציאות. לעומת הגישה המפוכחת של המדינאי והפוליטיקאי הפרגמטי בן-גוריון, שראה לנגד עיניו את מכלול הבעיות, הגורמים והיעדים, דבקו הכפופים לו ברעיונות אוטופיים – התוכניות של אליהו שומרוני ועקיבא עצמון באשר לנח"ל ולגדנ"ע ושל ידין בעניין העסקת הצבא בתחומים אזרחיים – וניסו להגשימם הלכה למעשה.

לסיכום, ספרו של זאב דרורי חושף את פעילות צה"ל בתחומים אזרחיים שונים בשנים הראשונות למדינה ומציג מסכת שלמה שלה. החיבור מרים תרומה חשובה להבנת פעילות הצבא ומעורבותו בעשייה, שהיא אזרחית מטבעה, בתקופה הנדונה ובשנים הבאות. הסוגיות שלא קיבלו ביטוי הולם בספר, כפי שציינתי לעיל, ראויות לליבון ובחינה נוספים.